

ERKƏN DÜNYANIN EKOLOJİ QAVRAYIŞ TƏBİƏTİ VƏ ONUN MUSIQI YAZILARI (AZƏRBAYCAN ƏNƏNƏVİ İRSİNİN TİMSALINDA)

Sevil Fərhadova

*AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutu, Bakı
sevil.farhadova@gmail.com*

Diqqətə təqdim etdiyim mətndə söhbət məntiqi düşüncəyə sığmayan alternativ ruh dərk etmədən və insanın əbədi özünəməxsus genetik yaddaşının təbiətindən gedəcək. İllər boyu formalaşan müəllif mövqeyi dərc olunmuş bir sıra monoqrafiyalarım və konfrans materiallarında öz əksini tapması səbəbindən hal-hazırda nümayiş etdirdiyim tədqiqat müasir dövrün bugünkü elmin çağırışlarını və nailiyyətlərini nəzərə almaqla uzaq keçmişimizə yanaşmanın həyata keçirilməsi cəhdi kimi qavranılmalıdır.

Məlum olduğu kimi, erkən dövrün öyrənilməsi və işıqlandırılması adətən arxeoloji tapıntılara əsaslanaraq, tədqiqatçılar tərəfindən maddi irsin dərinləşdirilməsi ilə məhdudlaşır. Lakin dünyanın tam mənzərəsini görməyə səfərbər olmuş əsas suala cavab axtarışlarında uzaq keçmişdə olduğu kimi, bütün suallar spektri bu və ya digər şəkildə, konseptual sabitdə qapanmış olur. Bu sabit vahid ruhani idrak prosesində olan insan şüurudur.

Elmi və bədii sahələrin (yəni eyni zamanda həm rəşional, həm də irrasional qütblərin) yaxınlaşması istiqamətində fikrin inkişafı – əsas vəzifəsi universal İdeyanın anlaşılmasına açar axtarmaq olacaq sahənin kristallaşması prosesini aşkarlamış olur. Bu prosesin əhəmiyyəti onda görünür ki, o, öz parametrlərinə görə (konkret–qeyri-konkret mütənasibliyi) mütləq olaraq, dairə cızan fikir trayektoriyası ilə ayrıca bir fərdin nurlanma yaradıcılıq aktında gerçəkləşdirdiyi prosesə analojiyə. İdrak prosesi biliyin doğulmasını hazırlayan sual və cavablar dalğasıdır. Məntiqi mülahizələrin dalğasının yüksək nöqtəsində fikrin doğulması istənilən idrakı aktın ruhani-hadisəvi tərəfini təşkil edir. Təşəkkül dinamikası – kulminasiya fazasına qədər inkişaf – bütövlüyə doğru canatma, sonrakı enişlə birlikdə musiqinin bir ruhani hadisə kimi mahiyyətli tərəfini müəyyən edir. Elmi və bədii idrak sahələrini birləşdirən ruhani yüksəliş prosesi bütövlükdə yaradıcılığın mahiyyətini təşkil edir. Hətta “bədii”, “musiqili”, yaxud “elmi” kimi anlayışlarla differensiasiya və konkretləşdirmələrdən sonra belə yaradıcı fəaliyyət biliyin zirvələrinə yüksəliş kimi bütövlükdə vahid bir tərəfi özünə (batın), digəri isə özündən kənara (zahir) boylanın təfəkkür prosesi olaraq qalmaqdadır. Beləliklə, şüur modeli işdə əvvəldən verilmiş ritm-strukturla nəzərdən keçirilir. İki qütblü energetik axın kimi düşüncə prosesi “təfəkkür linkləri” ilə idarə etməyə mükəlləf şüurda qapanır. Şüur eyni zamanda yaddaş funksiyasını da yerinə yetirir.

Məlum olduğu kimi, düşünən insan əzəldən simvollar yaratmağa meyillidir, bu səbəbdən də, o qeyri-ixtiyari obyekt və formaları onlara dönüştürür. Diqqəti maraqlı bir detal cəlb edir: mücərrəd simvolizm sisteminin elmi öyrənilməsi təcrübəsi, bir qayda olaraq, çoxdan unudulmuş və çətin ulayla bilən bir nəsnəyə müraciəti ehtiva edir. Hərçənd, erkən səs-şüa kodlarının lüğəti barədə təsəvvürü Azərbaycan xalqının hər il qeyd etdiyi qədim “Novruz” ayınınəndə əldə etmək olar. Ən erkən səs-şüa simvol-kodlarının dilinə sahiblik dərəcəsinə şirniyyatların formaları – “paxlava” (ortasında sakral qoz ləpəsi qoyulmuş romb – muğam dəstgahının strukturlaşma prinsipi ilə səsləndirilmiş ruhani idrak yolunun konfigurasiyası), qızılı-çəhrayı bayram “şorqoğalları” (mərkəzi bilinən dairə – doğuran nüvə), ənənəvi yeməklərin hazırlanma prosesi və onların qaba qoyuluşu aydın göstərir. Səs-şüa simvolikasının əyani nümunəsi kimi mətbəx rekviziti də çıxış edə bilər. Məsələn, ox formalı yayma aləti “oxlov” (kod – “ox” – Şüa Işığının ən ümdə kod işarəsidir), şəkərburalara magik həndəsi naxışlar vuran xüsusi metallik “maqqaş”ın forması və s.

Təfəkkürün konseptuallığı həndəsi naxışların miniatür piramidanı xatırladan və sonu dişli-dalğalı əsasla bitən maqqaşla qoyulmasında da, onun dairəvi formalı ələkdən (ehtimal, həyatverici Işığın səpələn-məsini simvolizə edən) keçirilməsində də izləmək mümkündür. Erkən təfəkkürün substansional səs təbiəti ənənəvi naxışlarda – işıq-kölgə oyunu hissi yaradan dalğa-dalğa yayılan şüalarda, həndəsi ornament doğuran kəsişən uzununa və eninə xətlərin, birləşən kvadratların, rombların və s. işarələrin harmoniyasında da aydın seziilir. Konseptual kosmik Səs-Şüa Fikrinin əlifbası yeməklərin hazırlanmasında da özünü göstərir. Burada muğam ifaçılıq sənətinin imitasiyasını, məsələn, plovun az odda dəmə qoyulması ilə ifaçılıqdakı səsin burdonlaşdırılması – “ruhani yetişdirilməsi”, “sazlanması” (“dəm saz”, “dəmkeş”) arasındakı oxşarlıqlarda tapa bilərik. Qeyd olunanlardan belə qənaətə gəlmək olar ki qidanın (aşın) hazırlanması proseduru və adı çəkilən ifaçılıq ştrixi yalnız eyni bir ruhani prosesin – təşəkkül-doğulmanın aşkarlanması vasitələridir.

Ətirli və buğlanan, zəfəran “qızılı” ilə taclandırılmış, ədvaların aromatu ilə əhatə olunmuş düyü “piramidası” eşq həsrəti ilə qovrulan, ruhən ekstatik yüksəlişə hazırlanaraq dəmlənən muğamatçının ruhani köklənməsinə “həmahəngdir”. Rəng simvolikası burada mənayüklüdür – ağ və qızılı-çəhrayı İlahi işıqla nurlanmanı təmsil edir. Erotik ab-havalı Novruz bayramı atmosferi təbiətdə baş verən möcüzəli yaz yenidən doğulmasına ekviritmikdir və məqamın ümumi halını ifadə edir: həsrət dolu, qabaran, pardaqlanan və doğmağa hazır Yerın bətnini. Buğdanın cücərdilməsi kimi ritual hadisə də canlı Fikrin məna nüvəsinin cücərməsini simvolizə etməklə ruhani biliklə nurlanma ilə həyata çağırılır. Əsrlər uzununu (müsəlman təqvimini yazılardan çox-çox əvvəllərdən) yaz – təbiət yenidən doğulmasını-təşəkkülünü bayram edən Novruz ayının bütün atributikası bəşməşlərin formasından tutmuş rənglərinə qədər (sarı-qızılı, çəhrayı-qırmızı çalarlarında), yeyilən və qoxulananların ritmi ilə birlikdə Günəş enerjisini ətrafa saçmaqdadır. O Günəş enerjisi ki, intuitiv təfəkkürlə akkumulyasiya olunur, muğamı yaradır və özünü muğamın səslərində aşkarlayır. Təsadüfi deyildir ki, muğamların anası Rastın adında Günəşin ən qədim adı – Ra kodu vardır. Novruz bayramı günlərində ifa olunan çoxlu muğamların bəzilərinin adları ağsaqqalların yaddaşlarındadır – Novruz-Rast, Novruz-Ravəndə, Novruz-Rəhavi, Soltan Novruz və s.

Təbiətdə, yaz gün bərabərliyi ilə apofeoza yüksələn ruhani proseslərə dərin nüfuz etmə özünü ritual ayın hərəkətinin hər bir elementində bildirir. Dünyanın yaradılması konsepsiyası barədə suala cavabı hər şeydə tapmaq mümkündür. Məsələn, həyatı təmsil edən qırmızı almada, iki yarımdan bütöv əmələ gətirən, aralarında nazik pərdəsi olan “mənayüklü” qozda, tacla sonlanmış narda, qızardılmış qovurğa təpələrində, narıncı və qırmızı rənglərə boyanmış yumurtalarda, özündə çöl çiçəklərinin məna müxtəlifliyini əks etdirən balda, qızılgül ləçəklərinin suyundan hazırlanmış, ətri ilə məhəbbət və gözəllik harmoniyası yayan ruhaniyyət rəmzi güləbdə və s. Bütün eşidilən, yeyilən, görünənlərin hamısı yüksək zirvəyə çatmaq üçün ritmik şəkildə düzülmüşdür. Bu zirvəyə yüksəlməklə çevrilmələri ilə böyük sevinc bəxş edən həyatverici, insanı bütünlüklə fəth edən İlahi Məhəbbət səbəbi ilə Ruh ekstatik hala gəlmiş olur. Bu Məhəbbətin əks-sədəsi kimi Növrüz günlərində nişan və toyların sayı bol olardı.

Ənənəvi Azərbaycan mədəniyyətinin işıq-şüa məzmunu nəbatat simvolikasında da özünü ifadə edir. Məsələn, saçqları tökülən söyüdü, açılmış qızılgülün, bənövşənin, lələnin və s. təsvirlərində. Bu təsvirlər qoruma nişanı kimi xalçaların ornamentlərində, gəlinin fatasının, beşiyin naxışlarında, nəğmələrin melodikasında və s. özünü göstərir.

Toxunulan məsələ ilə əlaqədar Azərbaycanın paytaxtı Bakıda qədim zamanlardan qalmış fenomenal tikili olan Qız Qalasını (ehtimal, “Qızıl Qala”, daha əvvəllər isə “Xünzər”) diqqətdən kənar buraxa bilmərik. Onun sirri də, ehtimal, həmçinin “tacı” Günəş olan planetar aləmlə əlaqələrin yaradılmasının erkən praktikası ilə bağlı ruhani simvolika ilə əlaqədardır. Musiqili həndəsənin erkən tikililərlə əlaqəsini D.Axundovun müşahidələri də doğruldur. Tədqiqatçı göstərir ki, odla işıqlandırılan “Xünzər”in yeddi mərtəbəsi ritual funksiyaya malikdir. Od yuxarı yüksələrək yeddi qola ayrılır və qalanın üzərində “odlu yeddidişli tac” əmələ gətirir.

Dənizin ortasında uçan nəhəng məşəl kimi “Xünzər” məbədi sanki transendental idrakin odunda doğulan İlahi Fikrin möhtəşəmliyini simvolizə edirdi. Azərbaycanın xalq rəssamı Tahir Salahovun “Odlar diyarı” (2007) triptixində Qız Qalası heliosentrik orbitin obyektini kimi təsvir olunmuşdur. Rəssam intuitiv olaraq öz əsərində transendental yaradıcı aktın ruhunu, muğam ruhunu təcəssüm etməyə cəhd göstərmişdir.

Deyilənlər öz xəzinələrində ən erkən yaradıcı ilhamın və davranışın arxetipik modellərini qoruyub saxlayan altşüur yaddaşının yaşarılığının sübutudur. Qeyd olunanla əlaqədar dini etno-şüur, dünyagörüşünü isə etno-altşüur kimi nəzərdən keçirən mövcud elmi mövqe də doğru görünür. Bu mövqeyə görə, məsələn, Tenqriçilik çox dərəcədə altşüura aid edilir, çünki bütün bu əlaqələr kompleksi etnosun formalaşdığı təbiətlə, landşaftla birlikdə, bu, içimizdə yaşayan Dünya Mənzərəsidir.

Toxunduğumuz mövzuya aid onu da nəzərə almaq lazımdır ki, zamanla öz daşıyıcılarının altşüurunun dərinliklərinə sıxışdırılmış erkən dinlər ritual-ayın situasiyası ilə aktuallaşaraq arxetiplər kimi aşkarlanır və min illər əvvəl olduğu kimi, bu gün də, çox zaman yaradıcı davranış modelini diktə edə bilirlər. Bu baxımdan, Azərbaycan ritual yeməkləri təkcə praktiki, utilitar mənada deyil, həm də intuitiv konseptual biliyin ən erkən təzahür formalarına işıq salacaq elm predmeti kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Şüura yeyilən və qoxulananların ritmi ilə daxil edilən kainat Harmoniyasının məna kodları qida komponentlərinin uyğunluğu ilə “yazılırdı” ki, bu da ehtimal, milli kulinariyanın reseptlərinin məzmununu təşkil etmiş olurdu. Qeyd olunanı şüura temperatur, dad hissi və yeyilən yeməyin ətrinin dəyişməsi ilə daxil olan məlumatın canlı şəkildə ötürülməsi kimi nəzərdən keçirə bilərik. Deməli, yemək hazırlanması

proseduru, onun tərkibi məlumatın canlı ötürülməsinin ən erkən forması olmaq etibarı ilə eyni zamanda ruhani yetişmənin prosesuallığının (yəni musiqi prosesuallığının) “yazılmasının” ilkin forması idi. Baxış bucağı belə bir fikri deməyə imkan verir ki, Azərbaycan milli kulinariyasının ləziz təamları Azərbaycan xaqılını qurman etməzdən əvvəl onun, özünü əsrlərlə şairlərinin, musiqiçilərinin, memarlarının və s. yaradıcılıq istedadlarında parlayan və Azərbaycan mədəni irsinin möhtəşəmliyini əks etdirən canlı yaratma prosesinə köklənən təfəkkürünü formalaşdırırdı.